

Зоряна Спринська, викладач кафедри практичної психології

Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ АГРЕСІЇ ТА ЇЇ ДЕТЕРМІНАНТ

У статті розглядається зміст поняття агресії, агресивності та агресивної поведінки в психологічній науці. Представлені результати теоретичного аналізу детермінант агресивної поведінки з різних концептуальних позицій.

Постановка проблеми. В Україні за останнє десятиріччя спостерігається зростання агресивної активності у різних її проявах. Саме тому, агресія в сучасній науці та практиці розглядається як гостра проблема, яка потребує комплексного й системного підходу до її вивчення.

За своєю суттю будь-яка агресія є проявом активного діяльнісного незадоволення людиною умовами навколишнього середовища, оточенням чи себе самою. Агресія не повинна розумітися як суто негативний, деструктивний в опозиції до гармонії феномен. Навпаки, роль агресії в розвитку життя настільки велика, що її просто важко переоцінити. Позитивна агресія виявляється в усвідомленні та прийнятті власних переживань, існуванні різних поглядів, у готовності до конструктивного діалогу і компромісу, прийняття відповідальності за власну самореалізацію.

Агресія характеризується активним рухом психобіологічної енергії, спрямованої на той чи інший вид діяльності. Однак сама ця діяльність може бути різноманітною.

У щоденній мові слово “агресія” означає певну поведінку чи ряд дій, спрямованих на нанесення фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи людей. На сьогоднішній день існує декілька різноспрямованих концептуальних підходів до вивчення причин агресивної поведінки, кожна з яких заслуговує нашої уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що різноманітні аспекти агресивної поведінки суб'єкта розглядалися як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології (Л. Берковіц, Д. Річардсон, Р. Берон, А. Реан, Х. Ремсміт, І. Фурманов, С. Шебанова та ін.), багато аспектів, пов'язаних з детермінантами агресії, залишались недослідженими.

Ще китайський філософ Сюн-цзи вважав, що людина має “злу природу”. Мен-цзи був переконаний, що людина за своєю природою добра, а примушувати її до вчинення зла означає примушувати до вчинення протиприродного.

Подібну ідею висловив і продовжив через 19 століть Жан-Жак Руссо, який, намагаючись пояснити агресивність, вбачав причиною зла та деструктивності суспільство та його устрій, а не людську природу [1]. Т. Гоббс вказував на необхідність дотримання соціальних норм та обмежень, щоб контролювати деструктивну людську природу, оскільки агресивні імпульси є вродженими і важко піддаються переорієнтації [4].

До вагомих неусвідомлених детермінант агресії З. Фройд відносив лібідо, А. Адлер – прагнення до влади, до переваги над іншими, Е. Фромм – потяг до знищення, де об'єктом агресії може бути не лише людина чи тварина, а й предмети неживої природи. Зрозуміло, що при такому поясненні агресії, вона неминуче повинна виникнути в будь-якої людини з вродженими неусвідомленими потягами, які далеко не завжди можуть бути безпосередньо реалізовані в житті і тому знаходять свій вихід у деструктивній, нищівній поведінці [5].

Метою статті є теоретичний аналіз феномену агресії та її детермінант.

Виклад основного матеріалу. Агресія в класичному психоаналізі тлумачиться як поведінка, метою якої є нанесення шкоди якомусь об'єкту або людині. Вона виникає тоді, коли з різних причин не реалізуються окремі неусвідомлені вроджені потяги, що збуджують агресивну енергію, енергію знищення.

Схильність до агресивних дій намагалися пояснювати по-різному. Однією з перших виникла точка зору, згідно з якою у людей і тварин існує вроджений “інстинкт агресивності”. Такої точки зору дотримувався К. Лоренц; його теорія отримала назву етологічного підходу [5]. Головне призначення агресії – захищати “огорожену” територію, територію, що забезпечує достатньо їжі, пиття і простору для рухової активності та відтворення. К. Лоренц стверджує, що це – вроджена риса, результат тривалого, складного процесу еволюції [5, 34].

На нашу думку, теорії агресії як інстинкту не

враховують вплив соціальних факторів на формування агресивної поведінки, а все зводять до біологічних, генетичних та біохімічних впливів. Однією з проблем є те, що етологічна позиція базується на аналогії між людиною і твариною.

Представники соціальної психології визначають детермінуючим фактором виникнення схильності до агресії соціальне середовище, вважаючи, що агресія зумовлюється зовнішніми причинами, мотивами завдати шкоду іншому. Найбільш поширеною з них є фрустраційна теорія, запропонована Дж. Доллардом та іншими дослідниками і суперечить описаним вище поглядам про природу агресії. Агресивна поведінка розглядається як ситуативний а не еволюційний процес. За цією теорією, механізмом прояву агресії завжди є фрустрація, а фрустрація завжди призводить до агресії, тобто, в індивіда, який зазнав фрустрації, виникає мотивація до агресії.

Позаяк особа не завжди реагує агресією на фрустрацію, Міллер запропонував модель, яка пояснює явище зміцненої агресії – коли людина виявляє агресію не до фрустратора, а стосовно абсолютно іншої людини – у цьому випадку відбувається “зсув”. Міллер виділив наступні основні фактори вибору жертви: сила мотивації до агресії; сила факторів, що гальмують агресивну поведінку; схожість потенційної жертви з фруструючим фактором [3].

Наступні дослідники агресії та її природи суттєво змінили точку зору на природу агресії та її вираження. Значні уточнення до фрустраційної теорії агресії вніс Л. Берковіц. Його теорія когнітивного неоасоціанізму отримала самостійне місце в загальнопсихологічному поясненні сутності агресії. Л. Берковіц стверджував, що фрустрація – це один з багатьох стимулів, які провокують агресивні реакції, але не призводять до агресивної поведінки, формуючи лише готовність до агресивних дій [2]. Це можливо тільки тоді, коли є посилення агресії – зовнішні стимули навколишнього середовища. У своєму дослідженні Л. Берковіц зміщує акцент з агресивних стимулів на емоційні і когнітивні процеси, що лежать в основі взаємозв'язку фрустрації та агресії. Відповідно до цих положень він розглядає модель утворення нових когнітивних зв'язків, де фрустрація чи інші агресивні стимули (біль, неприємні запахи, спека, холод) провокують агресивні реакції через формування негативного афекту. Фрустрація спонукає до агресії лише тоді, коли вона сприймається суб'єктом як неприємна подія [2].

Д. Зільманн запропонував теорію, що пояснює

процес генералізації фізіологічного збудження з однієї ситуації на іншу. Отримавши назву “теорія переносу збудження”, ця концепція ґрунтується на припущенні, що фізіологічне збудження, чим би воно не було викликане, не зникає миттєво, а лише поступово згасає. Автор даної теорії вказував на особливу роль розумових процесів у посиленні чи послабленні емоційних агресивних реакцій. Збудження має вагомий вплив на процес пізнання. Зільманн вважав, що високий рівень збудження знижує пізнавальні можливості і може призводити до імпульсивної (агресивної) поведінки [3].

У теоріях соціального научіння, на відміну від вищерозглянутих, агресія розглядається як соціальне явище, як форма поведінки, що засвоюється в процесі соціалізації. У теорії, запропонованій А. Бандурою зазначено, що засвоєння агресивної поведінки відбувається здебільшого на основі спостереження та власного досвіду, але роль біологічних факторів повністю не заперечується, а лише обмежується їх вплив. Агресію викликають біологічні фактори (гормони, фрустрація) та научіння (спостереження, досвід). Провокатором агресії є негативне поводження (нападки, фрустрація), активізуючі мотиви (конкуренція), інструкції (накази), ексцентричні переконання (параноїдальні ідеї). Після засвоєння агресивних реакцій на перший план виступають фактори, які відповідають за їх регуляцію. А. Бандура вказує, що причиною агресії є спотворений процес соціалізації, зокрема, зловживання батьками покараннями, їх жорстоке ставлення до дітей [1].

Згідно з соціально-когнітивною теорією, індивіди різняться своїми паттернами поведінки в різноманітних ситуаціях, тобто, індивіди формують очікування типу “якщо... то”. В результаті у них виробляються стійкі паттерни ситуативно-поведінкових зв'язків.

Нещодавно розроблені когнітивні моделі научіння агресії передбачають, що хоча обсерваційне научіння відіграє важливу роль у формуванні агресивної поведінки, та не менш важливими є також когнітивні здібності індивіда і засвоєні ним стратегії переробки інформації. Дві основні когнітивні моделі були розроблені за останні десятиріччя. Одна з них запропонована Роуеллом Хезманном та його колегами і отримала назву “модель когнітивних сценаріїв”. Друга модель, розроблена Кеннетом Доджем, позначається як модель ворожої атрибуції [1; 3]. За Хезманном, соціальна поведінка загалом і агресивна в тому числі регулюються в основному когнітивним сценарієм, засвоєним в процесі накопичення щоденного та минулого досвіду. Сценарій відображає передбачувані події, які

можуть виникнути в навколишньому середовищі, і “приписує”, як слід реагувати на ці події, а також передбачає імовірні результати наших дій [3]. Кожен сценарій відрізняється від будь-якого іншого і є унікальним для кожного індивіда, але, одного разу сформувавшись, сценарії стають стійкими до змін і можуть зберігатися до зрілого віку.

Рональд Блекберн також повідомляє дані дослідження, на основі яких можна передбачати, що повторювані правопорушення, які здійснюють дорослі, є спробами контролювати соціальне оточення, що сприймається як вороже. Блекберн передбачає, що вагомі кримінальні правопорушники вирізняються різко вираженим вороже-домінуючим стилем взаємодії з навколишнім світом. Тобто, кримінальна поведінка даного індивіда, що часто повторюється, відображає не стільки дефіцитарність свідомості чи самоконтролю, скільки постійне прагнення контролювати і домінувати над іншими в соціальному оточенні [1].

Нейрональний підхід до пояснення агресії ґрунтується на тому, що природа людської агресії заснована на порушенні гомеостазу організму, яке спричиняє зниження порогу електричної провідності нейронних мембран і, відповідно, полегшення проведення імпульсу. При неодноразовому повторенні це явище викликає феномен “відрізання”, зокрема, нейронної мережі, і узгодженні раніше процеси і протікають неадекватно [2]. Біологічний підхід як чинник агресії розглядає порушення обміну тих чи інших речовин – кортизолу, серотоніну. Захисна агресія, викликана страхом, пов’язана з низькою серотонінергійною активністю мозку, підвищенням рівня тестостерону і зниженням рівня кортизолу. Незалежно від виду, агресія модулюється факторами зовнішнього середовища [2].

Ю.М. Антонян та співавтори вказують на наявність зв’язку стійкої антисоціальної поведінки з вираженими порушеннями серотонінергійних механізмів центральної нервової системи [5]. До біологічних детермінант кримінальної поведінки нерідко відносять генетичні аномалії – синдром Клайнфелтера (зайва Х-хромосома – 47/XXY синдром). Зайва Y-хромосома пов’язана з підвищеною агресивністю, зайва Х-хромосома – з аномаліями у сфері цілепокладання, з порушенням вольової регуляції поведінки [5].

Різні автори у своїх дослідженнях по-різному визначають агресію та агресивність. Р.С. Немов “агресивність” поєднує з “ворожістю”, тобто агресія – це прагнення особистості заподіяти іншій особі неприємності, нанести шкоду [4].

А. Басс визначив агресію як поведінку, що викликає роздратування та завдає шкоду іншим організмам. На думку біхевіористів, агресивна поведінка більшою мірою залежить від стимулів, бо саме вони визначають виникнення й інтенсивність агресивних реакцій.

Р. Берон і Д. Річардсон визначають агресію як будь-яку форму поведінки, що спрямована на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного із собою поводження [3]. Наведене комплексне визначення містить у собі такі положення: – агресія обов’язково передбачає навмисне, цілеспрямоване заподіяння шкоди жертві; – агресію можна вважати лише ту поведінку, яка має на меті заподіяння шкоди живим організмам; – жертви повинні мати мотивацію для уникнення такого поводження щодо себе.

У вітчизняній літературі агресія розглядається як одна зі стратегій поведінки (О.Ю. Михайлова, Я.Ю. Кондратьєв, С.Д. Максименко). Неоднозначність і складність агресії пов’язані із багатоваріантністю її складових (Л.І. Казміренко, В.С.Медведев, С.І. Яковенко). Агресивний поведінковий акт – результат біологічних (генотип, морфофункціональні утворення, метаболізм, церебротип), формально-динамічних, психологічних і соціально-психологічних властивостей особистості (А.О. Бухаровський, В.О. Глушков, Т.Н. Курбатова, О.Ю. Михайлова, О.П. Саннікова, В.М. Синьов.).

Нез’ясованою між представниками (як зарубіжними, так і вітчизняними) різних концепцій є роль спадковості у природі агресивної поведінки. Одні з них вважають, що деліквентність, агресивність прямо не успадковується (І.В. Равіч-Щербо, Н.П. Дубінін, І.І. Карпец, В.Н. Кудрявцев). Інші вказують, що деякі біологічно зумовлені особливості (низька гальмівна функція кори головного мозку) роблять людей вразливими в стосунках, що сприяє розвитку асоціальної спрямованості, агресивної поведінки (Л.М. Барденштейн, Ю.Б. Можгинський, С.В. Тіунов, Я.М. Славгородський [4]. На доказ того, що останні ближчі до істини, виступають результати сучасних досліджень, згідно з якими активна форма реагування на стрес, фізіологічними проявами якої є підвищений кров’яний тиск, пришвидшене серцебиття, звуження судин; психологічними – емоції гніву; поведінковими – готовність до нападу чи активного захисту, визначається генетично [1].

В останній час більшість представників західної психології та частина вітчизняних психологів пропонують розглядати агресію лише

